

Inhoud

Vooraf	7
Inleiding	9
Tegen de heidenen	17
Inleiding	17
Deel 1	19
De oorsprong van het kwaad: de zonde van de mens	19
Deel 2	28
De weerlegging van de afgoderij	28
Deel 3	60
De mens heeft een ziel en een geest	60
Deel 4	68
Gods openbaring door de harmonie van de schepping	68
Deel 5	83
De bewijsvoering vanuit de Schrift	83
Over de menswording van het woord	89
Inleiding: De samenhang met Tegen de Heidenen	89
Deel 1	90
De schepping en de zondeval	90
Deel 2	97
De rationele rechtvaardiging van de incarnatie, de kruisdood en de opstanding van het Woord	97

Deel 3	116
De noodzaak van de kruisdood en de opstanding	116
Deel 4	126
De feiten bewijzen de overwinning van Christus door zijn kruis en opstanding	126
Deel 5	134
De bewijsvoering voor de menswording, de kruisdood en de opstanding tegen de Joden	134
Deel 6	145
De bewijsvoering voor de menswording van het Woord tegen de Grieken	145
Deel 7	153
Bewijsvoering op grond van constateerbare feiten	153
Slot	166

Vooraf

In een tijd waarin in ons deel van de wereld het christendom op zijn retour lijkt te zijn is het wellicht zinvol naar een eeuw te kijken waarin het christendom de wind duidelijk mee had en uitgroeide tot de belangrijkste godsdienst in Europa. Dat gebeurt in dit geschrift door middel van een vertaling van een klassiek geworden werk, waarin de auteur zijn christelijke lezers bemoedigt, en dat doet met een triomfantelijkheid die voor hem vanzelfsprekend was. Hedendaagse lezers zullen, afhankelijk van hun eigen opvattingen, hiervan stellig met heel verschillende gevoelens kennismaken. Ik heb mij in dit opzicht zo veel mogelijk op de vlakte gehouden.

Het 'Woord' is bij Athanasius een persoon, en het Griekse woord hiervoor is manlijk. Waar dat niet storend in de zin was heb ik in de vertaling bij verwijzingen naar het Woord zo veel mogelijk 'Hij' en 'Hem' gebruikt.

Geïnteresseerde lezers moge ik wat literatuur over Athanasius betreft verwijzen naar het fraaie werk *Athanasius Handbuch, herausgegeben von* Peter Gemeinhardt, Tübingen 2011.

E.P.M.

12 november 2012

Inleiding

‘Hij zelf immers werd mens opdat wij vergoddelijkt zouden worden, en Hij zelf openbaarde zich door een lichaam, opdat wij kennis van de onzichtbare God zouden verkrijgen, en Hij onderging geweldigheden van de kant van de mensen, opdat wij de onvergankelijkheid zouden beërven. Hem zelf immers werd geen enkele schade toegevoegd, omdat Hij niet kan lijden, maar onvergankelijk, het Woord zelf en God is.’ Met deze woorden is Athanasius van Alexandrië de geschiedenis van de christelijke theologie en het christelijke geloof in gegaan. Daarin klopte het hart van het geloof en de theologie van vele vroege christenen, en daarin herkent de Oosterse kerk, voor wie Athanasius de meest gezaghebbende theoloog is, nog steeds haar geloof. Wie kort wil samenvatten waarom het de Griekse kerk ging en gaat, die verwijst terecht naar deze woorden van Athanasius.

We vinden deze formuleringen tegen het einde van een geschrift uit de eerste helft van de vierde eeuw. Er is een auteur aan het woord, die niet alleen opgelucht is dat het afgelopen is met de vervolgingen van het christendom, maar die het volste vertrouwen heeft dat de toekomst in de bewoonde wereld aan het christendom is.

Athanasius moet rond de tien jaar zijn geweest, toen de bloedigste vervolgingen in het Romeinse Rijk in 305 begonnen. Ze waren niet in het hele Rijk even hevig, maar vooral voor de christenen in het Oosten was dit een ware lijdenstijd, die in 311 haar voorlopige einde vond, maar het zou nog ruim een decennium duren voordat keizer Constantijn als alleenheerser een einde kon maken aan alle gewelddadig optreden tegen de christenen. Constantijn deed nog meer: hij gaf de christelijke godsdienst een bevoorrechte positie in het Rijk. De christenen hadden dus alle reden om deze heerser dankbaar te zijn en dat tot uitdrukking te brengen. Verschillenden deden dat ook in woord en geschrift. Het is eigenaardig dat Athanasius in dit werk, waarin hij de zegetocht van het christendom beschrijft, in alle

talen zwijgt over Constantijn. Wat zou daarvan de reden kunnen zijn? Als we hem op zijn woord willen geloven, dan is het antwoord niet moeilijk. Hij beschrijft namelijk niet de zegetocht van het christendom, maar die van de gekruisigde en opgestane Jezus Christus. De belangrijkste vijanden die hij heeft verslagen zijn de duivel en de demonen. Zij schuilen achter het kwaad in de wereld. Zij hebben de mensen tot zonde verleid, waardoor de mensen de mogelijkheid tot onsterfelijkheid en kennis van de ware God hebben verloren. Zij hebben de mensen tot afgoderij en veelgodendom, die tot onderlinge twisten en oorlogen leidt, verleid, zij zitten achter tovenarij en waarzeggerij, zij verblinden de geesten van de mensen waardoor die zich verbeeldden dat ze met hun filosofische systemen en gedachten Gods openbaring kunnen weerleggen. Dergelijke vijanden kunnen, zo betoogt Athanasius, niet door mensen, maar alleen door God zelf worden overwonnen. In de mens Jezus is God, de Schepper van hemel en aarde, dan ook onder de mensen verschenen. Hij behaalt in zijn kruis en opstanding de overwinning waarvan zijn kerk mag getuigen om zo veel mogelijk mensen het leven met God, waarin de zonde en de dood zijn overwonnen, deelachtig te laten worden. Het is begrijpelijk dat in een dergelijk betoog een keizer, hoe welwillend hij ook moge staan ten opzichte van de christenen, niet genoemd wordt. Hij zou niet meer kunnen zijn dan een van de velen die zich aan de macht van Christus gewonnen hebben moeten geven.

In een mensenhart kunnen altijd meer en soms tegenstrijdige motieven worden aangewezen. De kritische lezer kan de vraag stellen: ‘Was het alleen maar het geloof in de zegevierende Christus dat Athanasius ertoe heeft gebracht Constantijn te ignoreren? Blijkt hier wellicht ook iets van een rivaliteit tussen een machtige kerkvorst en een wereldlijke machthebber?’ Bij een mogelijke beantwoording van deze vraag is de datering van het werk van groot belang. Er is nog een naam waarvan het opmerkelijk is dat die ontbreekt: Arius. Hij was in 318 de oorzaak geworden van een theologische strijd die gedurende het grootste deel van de vierde eeuw zou woeden, en die de eeuwen door de aandacht is blijven trekken. Hij poneerde de stelling dat Jezus Christus niet de eeuwige Zoon van God is, maar Gods eerste en volmaakte schepsel, dat God nog vóór deze wereld uit het niets heeft geschapen. Deze leer werd op het concilie van

Nicaea in 325 als ketterij verworpen, maar de aanhangers ervan gaven zich niet gewonnen. In 328 werd Athanasius bisschop van Alexandrië. Hij zal in die rol de grote voorvechter worden van de rechtzinnige visie dat Jezus de eeuwige Zoon van God is. Alleen dan kan hij de mens, aldus Athanasius, uit de dood en de zonde verlossen, want dat kan alleen God. Het opmerkelijke is nu dat in het geschrift, waarvan we in dit boek een vertaling bieden, de leer van Arius en zijn volgelingen niet wordt genoemd, terwijl die van andere ketters wel wordt bestreden. Wat is hiervan de reden? Het moet niet onmogelijk worden geacht dat het geschrift al vóór 318 door Athanasius is geschreven. Dan zou de auteur voor in de twintig zijn geweest, wat helemaal niet onmogelijk hoeft te zijn. Men zou nog kunnen veronderstellen dat het een paar jaar later is geschreven, in ieder geval vóór 325, dus voordat het arianisme een formeel door de kerk veroordeelde ketterij was.

Hebben het niet noemen van Constantijn en Arius wellicht met elkaar te maken? Op het concilie van Nicaea had Constantijn een voorstel ingebracht betreffende het kerkelijke spreken over de persoon van Jezus, namelijk dat hij ‘een in wezen is met de Vader’. Constantijn zelf, die toen wellicht alleen nog maar sterk met het christendom sympathiseerde, maar nog niet gedoopt was (hij liet zich op zijn sterfbed dopen), ging het er vooral om dat er in de godsdienst, die hij graag als de godsdienst van zijn Rijk zou zien, *eenheid* zou zijn. Die meende hij onder andere met deze formulering tot stand te kunnen brengen. Daarna wilde hij dat in de kerk de vrede werd bewaard. In dit opzicht bleek Athanasius, die in 328 bisschop werd van Alexandrië, een lastige dwarsligger. Hij wilde niet de term *een in wezen* doorzetten, maar hem ging het om de zaak, om het geloof dat hierin tot uitdrukking werd gebracht: Christus is van eeuwigheid af de Zoon van de eeuwige Vader, in hem heeft God de wereld en de mensen geschapen en in hem wil God de mensen verlossen, en alleen in hem als de eeuwige Zoon kan hij dit ook. Met zijn strijd voor dit geloof en zijn optreden tegen de ketters die het hier niet mee eens waren wekte Athanasius ook de irritatie van de vredelievende, in ieder geval tot rust manende Constantijn. Zijn tegenstanders in de kerk maakten hem graag verdacht bij de machtige keizer. In 335 werd hij naar Trier verbannen. Zou het wellicht mogelijk zijn dat

hij zijn eerste grote werk daar heeft geschreven? In het begin ervan zegt hij dat hij de boeken van zijn leermeesters, wier gedachten hij wil reproduceren, niet in handen heeft. Zou dit op een ballingschap kunnen wijzen waarin hij verstoken is van boekrollen? Zou hij die ballingschap niet onnodig hebben willen verlengen met een geschrift waarin hij theologische tegenstanders bestrijdt, dus precies dat doet wat Constantijn onwelgevallig is? Wil hij zo gauw mogelijk weer zijn macht in Alexandrië kunnen uitoefenen, en heeft hij daar wel een kort tactisch stilzwijgen voor over? Door Constantijn niet te noemen kan hij duidelijk maken dat alleen Christus de overwinning van het christendom heeft behaald, door over de arianen te zwijgen kan hij Constantijn ter wille zijn.

Men hoeft Athanasius niet tegen zwartmakerij te willen beschermen om toch niet voor een datering van het geschrift pas in 335 te kiezen. In theologische twisten hebben puur menselijke factoren als zijn gelijk willen halen, macht willen uitoefenen over zijn volgelingen, de meerderheid willen vormen, altijd een rol gespeeld, en dat zal bij Athanasius niet anders zijn geweest. Dat is later in zijn leven, toen hij in aanvaring kwam met de keizers, die ariërs gezind waren, ook wel gebleken. Daarom hoeven nog niet al zijn uitingen vooral tegen die achtergrond te worden uitgelegd.

We constateren dus dat in dit geschrift wel, zoals Athanasius het meermalen expliciet uitdrukt, 'de ketterijen' worden bestreden¹, maar dat hij daarbij kennelijk niet aan de arianen en hun leer dat Christus een schepsel is, denkt. Wat is daarvan de reden? In dit verband moet de vraag worden gesteld: Wie is de geadresseerde in dit geschrift? De titel van de eerste helft ervan, *Tegen de Heidenen*, zou kunnen doen vermoeden dat het de buitenstaanders zijn, die inderdaad doorlopend worden bestreden. Het zou dan begrijpelijk zijn dat hij in een dergelijk geschrift er geen blijk van wil geven dat er op dat moment in de kerk een hevige strijd woedt. Heidenen wezen namelijk graag op de onderlinge verdeeldheid van de christenen, en gebruikten die als een argument tegen de waarheid van

1 *Tegen de Heidenen* (T H) 6, *Over de menswording van het Woord* (M W) 2, *beneden*, 25, 92.

het christelijke geloof.² Als Athanasius tegenover de heidenen niet de indruk van verdeeldheid zou willen wekken, dan zou hij echter over alle ketterijen moeten zwijgen. Dat doet hij evenwel niet.

Uit het begin en het einde van het geschrift blijkt dat Athanasius niet de heidenen, maar primair een christelijke lezer op het oog heeft, een catechisant, die nog een basis-onderwijs in het christelijke geloof moet ontvangen.³ Aan hem wil hij tonen dat de christelijke leermeesters altijd de waarheid hebben onderwezen, dat ze zowel de ketters als de heidenen met de juiste argumenten wisten te bestrijden en te weerleggen. Het is moeilijk voorstelbaar dat Athanasius over de ketterij die op dat moment onrust in de kerk teweegbrengt zou zwijgen.

Het lijkt dan ook het meest waarschijnlijk dat dit werk door Athanasius is geschreven vóór het uitbreken van de ariaanse strijd en in ieder geval voordat de arianen op het concilie van Nicea in 325 door de kerk als ketters veroordeeld waren. Hier is een jongeman aan het woord, die gedurende een groot deel van zijn bewuste leven getuige is geweest van gewelddadigheden tegen de christenen, die er nu zeker van is dat de gewelddadigheden niet alleen definitief zijn opgehouden, maar die er ook van overtuigd is dat het nog maar een kwestie van tijd is totdat allen, op een paar onverbeterlijke kwaadwilligen en domoren na, zich tot het christelijke geloof zullen bekeren. Dit alles schrijft hij toe aan de macht van de opgestane Christus. Over wie Jezus Christus is, wat de rechte leer omtrent zijn persoon is, dat heeft Athanasius in de geschriften van zijn christelijke leermeesters gelezen, en dat geeft hij graag door aan zijn leergierige lezer, die er ook van overtuigd moet worden dat de ketters en de heidenen al lang weerlegd zijn.

Laten we nu kort een overzicht geven over de inhoud van het geschrift. Het bestaat uit twee helften, die kennelijk van het begin af als *een* geschrift zijn bedoeld. Pas Hieronymus (347/348-420) zal over twee afzonderlijke geschriften spreken. In het eerste deel vinden we voortdurend formuleringen, waarmee al wordt voorbereid wat er in het tweede zal worden gezegd, en in het tweede deel zijn

2 Zie bijvoorbeeld Origenes, *Contra Celsum*, 3, 10; 5, 63v.

3 T H 1, M W 56, *beneden*, 17, 166.

er regelmatig terugverwijzingen naar wat er in het eerste is gezegd. In het eerste deel, dat in de overlevering de titel *Tegen de Heidenen* heeft gekregen, bespreekt hij drie manieren waarop de mens God zou kunnen kennen, maar waarvan moet worden geconstateerd dat hij ten gevolge van de zonde daarvan geen gebruik maakt. De eerste mogelijkheid is gegeven met het feit dat de mens in het Paradijs is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. Op grond hiervan kan hij zich in zijn geest op zijn Schepper richten, maar door de duivel tot zonde verleid richt hij zich op de veelheid die hij om zich heen ziet en vergoddelijkt die in een zondig leven. De tweede mogelijkheid is gelegen in het feit dat de mens uit de harmonie van de schepping concludeert dat er een Schepper achter dit alles moet zijn. In plaats daarvan vergaapt de mens zich aan delen van de schepping en vergoddelijkt die. De derde mogelijkheid is dat men God leert kennen uit de heilige geschriften van de Joden. De Joden zelf begrijpen niet dat daarin wordt gesproken over God, die in zijn Woord, dat is Christus, de wereld heeft geschapen, en de heidenen begrijpen dat heilige boek evenmin.

In het tweede deel wordt de vierde mogelijkheid tot godsken- nis besproken die voor de mens overblijft: God maakt zich kenbaar door zijn Woord of Zoon in het vlees te laten verschijnen. De Joden ergeren zich aan die leer, de Grieken bespotten die, maar tegen beiden kan worden bewezen dat dit de enig ware weg tot kennis van God is. De noodzaak van de menswording van de Zoon of het Woord van God bewijst hij op de volgende manier: Na de zondeval stierven de mensen overeenkomstig de aankondiging van God dat dit zou gebeuren als ze zouden zondigen. God bevond zich nu, om zo te zeggen, in een dilemma. Hij zou niet goed zijn als Hij zou hebben toegelaten dat de mensen in de dood ten onder zouden gaan, maar anderzijds mocht God zijn waarschuwing, dat de mens zou sterven als hij zou zondigen, niet tot een loos dreigement laten worden. Daarom neemt het Woord van God een menselijk lichaam aan en laat dit plaatsvervangend voor de mensen sterven. Door zijn lichaam weer op te wekken overwint het Woord de dood. Dit blijkt ook uit de werken die de opgestane Christus in het leven van zijn volgelingen bewerkt. Tegenover de Joden kan worden bewezen dat

Tegen de heidenen

Inleiding

- 1 De kennis omtrent de ware godsdienst en het ware wezen van het universum behoeft niet in die mate de onderwijzing van de kant van mensen als die de bekendheid uit zichzelf heeft, want dagelijks schreeuwt ze het haast uit door haar werken en toont ze zichzelf duidelijker dan de zon door het onderwijs van Christus. Maar omdat je toch hierover wilt horen, goede vriend, laten we, voor zover kunnen, een paar zaken uiteenzetten omtrent het geloof in Christus. Al kun je die immers ook in de Heilige Schrift vinden, wil je die toch graag ook van anderen horen. De heilige en door God geïnspireerde Schriften zijn immers voldoende voor de verkondiging van de waarheid, maar er zijn ook vele verhandelingen van onze zalige leraren voor dit doel geschreven. Als iemand die leest, zal hij een idee krijgen omtrent de uitleg van de Schriften, en zal hij de kennis waarnaar hij verlangt kunnen verkrijgen. Maar aangezien wij de verhandelingen van onze leermeesters nu niet in handen hebben, moeten we wat we van hen hebben geleerd aan jou verkondigen en schrijven (ik bedoel dus het geloof in de Heiland Christus), opdat niemand de onderwijzing van onze leer voor waardeloos zou houden en zou veronderstellen dat het geloof in Christus onredelijk zou zijn. Op deze manier maken de Grieken ons met hun laster belachelijk en lachen ons hard uit, waarbij zij alleen maar met het kruis van Christus komen aandragen. Daarom zou iemand ook medelijden moeten hebben met hun gebrek aan waarneming, omdat zij, als zij het kruis belasteren, niet zien dat de kracht daarvan de hele wereld heeft vervuld, en dat daardoor de werken die het gevolg zijn van de Godskennis aan allen zijn geopenbaard. Zij zouden immers, als ook zij hun geest werkelijk op zijn godheid hadden gericht, niet zoiets groots belachelijk maken, maar veeleer zouden ook zij Hem erkennen als Heiland van het heelal en inzien dat

het kruis de schepping niet heeft geschaad, maar heeft genezen. Na het gebeuren van het kruis is immers alle afgodendienst vernietigd en wordt iedere valse verschijning van demonen door dit kruisteken verjaagd, en wordt alleen Christus aanbeden en wordt door Hem de Vader gekend, worden de tegenstanders beschaamd gemaakt, en bekeert Hij op een onzichtbare⁵ manier dagelijks de zielen van zijn tegenstanders. Daarom zou men toch wel redelijkerwijs tegen hen kunnen zeggen: Hoe kan men dit nog als iets menselijks beschouwen en niet eerder belijden dat degene die het kruis besteeg het Woord van God en de Heiland van het heelal is? Want ook zij lijken me iets te ervaren dat lijkt op iemand die de zon belastert omdat die door wolken wordt verborgen, maar het licht ervan bewondert, omdat hij ziet dat de hele schepping daardoor wordt verlicht. Zoals immers het licht goed is en de bron van het licht, de zon, beter is, zo moet, als het een goddelijke zaak is dat de hele wereld van kennis van Hem is vervuld, de Veroorzaker en Bestuurder van een dergelijk werk God en het Woord van God zijn.

We gaan dus door met te spreken zoals we kunnen, nadat we eerst de onkunde van de ongelovigen hebben weerlegd, opdat, nadat de leugens zijn weerlegd, de waarheid door zichzelf zal oplichten en ook jij, beste vriend, erop vertrouwt, dat je aan de waarheid geloof hebt geschonken en niet bent misleid toen je Christus leerde kennen. Ik ben van mening dat het gepast is om met jou als christen te spreken over de dingen die Christus betreffen, omdat ik erop vertrouw dat je de kennis van en het geloof in Christus als het meest kostbare van alles beschouwt.⁶

-
- 5 Athanasius zal herhaaldelijk zeggen dat Christus op een *onzichtbare* manier aan het werk is. Daarmee is bedoeld dat Christus zelf niet gezien wordt (Hij is in de hemel), maar dat men uit zijn evidente werkingen kan concluderen dat Hij leeft. Hetzelfde geldt voor God, die in zijn wezen onzichtbaar is, maar uit zijn werken gekend kan worden.
- 6 De geadresseerde is dus in eerste instantie de christelijke lezer. Hij wordt in zijn geloof bevestigd en tevens voorzien van argumenten die hij tegen heidenen kan gebruiken.

Deel 1

De oorsprong van het kwaad: de zonde van de mens

2 Het kwaad heeft niet vanaf het begin bestaan.⁷ Want zelfs nu bestaat het niet onder de heiligen, en bestaat het helemaal niet in hun gebied.⁸ Maar de mensen zijn het later gaan bedenken en tot hun eigen schade gaan verzinnen. Op grond daarvan vormden ze voor zichzelf de voorstelling van de beelden van goden, waarbij ze het niet zijnde als zijnde beschouwden. Want God, de Schepper en Koning van het heelal, die boven al het bestaande en boven menselijke voorstellingen is, heeft, omdat Hij goed en verheven schoon is, door zijn eigen Woord, onze Heiland Jezus Christus, het menselijke geslacht naar zijn eigen beeld geschapen. En door de gelijkenis met Hem heeft Hij de mens zo geschapen dat hij de werkelijk zijnde dingen kon schouwen en kennen, waarbij Hij hem ook een idee en kennis gaf van zijn eigen eeuwigheid. De bedoeling hiervan was dat hij, door zijn identiteit te bewaren, nooit het schouwen van God zou beëindigen en zich nooit zou onttrekken aan het leven met de heiligen, maar, door zich te houden aan de genade van Hem, die die heeft gegeven, en zich ook te houden aan zijn eigen kracht die hij heeft ontvangen van het Woord van de Vader, zich zou verblijden in en gemeenschap zou hebben met het Goddelijke, waarbij hij het waarlijk onsterfelijke leven leidt dat geen smarten kent en zalig is. Aangezien hij immers geen enkele belemmering heeft voor de kennis omtrent het Goddelijke, schouwt hij altijd door zijn reinheid het Beeld van de Vader, God het Woord, naar wiens beeld hij ook was gemaakt. En hij verheugt zich bovenmate door de kennis van de voorzienigheid die zich door Hem over het heelal uitstrekt, waarbij hij zich bevindt boven de zintuiglijk waarneembare dingen en boven iedere lichamelijke waarneming en door

7 Hieruit blijkt al dat Athanasius de visie wil bestrijden dat de wereld op zichzelf al boos is, geschapen door een boze en zwakke god, zie T H 6, *beneden*, 25v.

8 Met de heiligen zijn de engelen bedoeld die niet tot zonde zijn vervallen. Als de mens niet zou zondigen, dan zou hij een gelukkig leven zoals zij kunnen leiden.